

ACADEMIA ROMÂNĂ
Institutul de Filosofie și Psihologie
„Constantin Rădulescu-Motru”

UNIVERSITATEA „PETRE ANDREI”
DIN IAȘI

SIMPOZIONUL NAȚIONAL CONSTANTIN NOICA

Ediția a III-a

„PAGINI DESPRE SUFLETUL ROMÂNESC”

IAȘI, 5–6 MAI 2011

Coordonator: ALEXANDRU SURDU
Ediție îngrijită de: MONA MAMULEA și OVIDIU G. GRAMA

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
BUCUREȘTI, 2011

CUPRINS

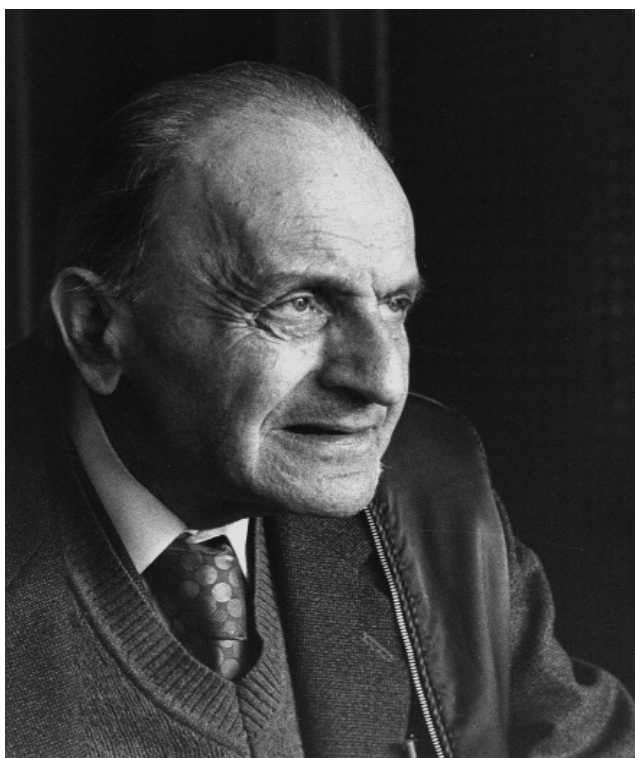
Lucrările Simpozionului Național Constantin Noica, ediția a III-a, „Pagini despre sufletul românesc” (prezentare de Victor Emanuel Gica).....	9
DORU TOMPEA, Constantin Noica: De la lumea lucrurilor la ființa istorică	13
ALEXANDRU SURDU, A sufletului românesc cinstire.....	25
TEODOR DIMA, Ce „rost” mai au principiile logicii?	30
MIHAI BACIU, Cercul lui Noica	35
ȘTEFAN AFLOROAEI, Ethos al vieții și fenomenologie.....	42
ANTON ADĂMUȚ, Constantin Noica și Camil Petrescu (Puncte de reper).....	53
ION FILIPCIUC, Bizonii din grota celestă de la Păltiniș	64
MARIN DIACONU, Colaborarea lui Constantin Noica la „Revista de referate și recenzii”.....	69
MIHAI D. VASILE, Universalul sufletului românesc la Constantin Noica	74
MIRCEA LĂZĂRESCU, Ontologia lui Noica – între paradigma unului multiplu și cea a devenirii	80
NICOLAE GEORGESCU, De ce a devenit Lefter Popescu... lefter.....	84
FLOREA LUCACI, Sufletul românesc, o problemă deschisă a identității	89
IOAN BIRIȘ, De la individualitatea culturală la metodologia identității.....	105
ION DUR, Istorie și „singurătate comunitară”	131
G.G. CONSTANDACHE, Tensiunea suflet–spirit și educația la Noica	141
IOAN ALEXANDRU TOFAN, Cum se citește un text filosofic? Lectură și gândire speculativă la Constantin Noica.....	149
CLAUDIU BACIU, Fenomenologia dorului la Constantin Noica.....	155
DRAGOȘ POPESCU, Mircea Vulcănescu, Emil Cioran și Constantin Noica despre prezența spiritului românesc în istorie	161
MARIUS DOBRE, Eternul țaran român la judecata lui Noica și Cioran.....	169
ȘTEFAN-DOMINIC GEORGESCU, 27 de trepte ale realului: un sistem integral al categoriilor.....	175
DOINA RIZEA, Un savant în armonie cu specificul național: Alexandru V. Boldur.....	179
ANIȘOARA SANDOVICI, În deschisul simplității umane	185
MIHAI POPA, Constantin Noica despre arta românească.....	193
TITUS LATES, Provocările semioticii și radiografia artei simbolizării în <i>Scrisori despre logica lui Hermes</i>	199
MARIAN NENCESCU, De la înțelepciune la gândirea gramaticalizată. Note despre „Cum gândește poporul român”, în interpretarea lui Noica.....	206
GEO SĂVULESCU, Ritm în trei timpi pentru construcția ființei și a logicii la Constantin Noica	214

VALICĂ MIHULEAC, Elemente de gândire antinomică în filosofia lui Constantin Noica.....	223
MIHAIL M. UNGHEANU, Despre originile teologico-filosofice ale problemei formei fără fond.....	239
ȘTEFANIA ELENA GUBAVU, Magna Mater în evoluția sufletului românesc: câteva repere din perspectivă jungiană	251
ȘERBAN N. NICOLAU, Constantin Noica despre nașterea logicii	255
CEZAR ROȘU, Gândirea ca proces și principiul formator în logica lui Hermes	261
LIVIA BACIU, Constantin Noica – un hermeneut care a cercetat profunzimile limbii române	279
MONA MAMULEA, Pagini din zonele răzvrătite ale firii.....	285

ACADEMIA ROMÂNĂ
Institutul de Filosofie și Psihologie
„Constantin Rădulescu-Motru”

UNIVERSITATEA „PETRE ANDREI”
DIN IAȘI

SIMPOZIONUL NAȚIONAL CONSTANTIN NOICA
EDIȚIA A III-A
„PAGINI DESPRE SUFLETUL ROMÂNESC”

5–6 mai 2011

Universitatea „Petre Andrei” din Iași

GÂNDIREA CA PROCES ȘI PRINCIPIUL FORMATOR ÎN LOGICA LUI HERMES

CEZAR ROȘU

Se poate închipui o altă logică – se întreba Constantin Noica –, în care (spre deosebire de cea veche, unde întregul reținea totul pentru el, partea devenind o simplă variabilă) partea – dacă e una a situațiilor logice, și nu un simplu element statistic – este de fiecare dată o interpretare a întregului?¹ Este nevoie de o nouă logică măcar pentru științele spiritului, dacă nu și pentru cele ale naturii, chiar dacă o astfel de întreprindere a fost pusă la îndoială. S-a considerat că științele spiritului sunt pseudoștiințe (nu sunt exacte dacă nu sunt întemeiate pe matematică și nu pot avea o logică). S-a considerat, de asemenea, că acestea, chiar și logica, pentru a fi încadrate conceptului de știință trebuie să aibă drept criteriu decidabilitatea (să-și poată verifica corectitudinea). Până la Gödel, orice sistem formal care își alegea corect sistemul axiomatic era considerat cu necesitate complet și necontradictoriu². Poate acestea sunt cauzele pentru care încercarea lui Noica nu a fost continuată, după știința noastră, cel puțin până acum.

Dintre toate domeniile sistemului tradițional al filosofiei, doar logica a devenit o știință, mai ales cea matematică³. Știința este înțeleasă aici în sensul

¹ Constantin Noica, *Scrisori despre logica lui Hermes*, București, Cartea Românească, 1986, p. 25.

² Partea axiomatică a unei științe este indispensabilă, dar nu și suficientă pentru ca un sistem formal să fie complet. Un rol fundamental în modul de desfășurare al unei științe îl joacă intuiția: „Dacă admitem, pe de altă parte, rolul de ghid al intuiției, [...] rezultă că tocmai ceea ce face dinamica unei științe se datorește unei intervenții providențiale a intuiției, care nu este, în nici un caz, un rezultat derivat din axiome”. (Anton Dumitriu, *Teoria logicii*, București, Editura Academiei, 1973, p. 13.)

³ „Nu există nicio îndoială că dintre științele aflate în sistemul tradițional al științelor filosofice [...] logica este singura care a devenit o știință exactă. Acest fapt se datorează colaborării fructuoase cu matematica” (Gheorghe Enescu, *Fundamentele logice ale gândirii*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1980, p. 7). Aristotel și scolasticii nu au considerat logica o știință. Ea nu poate fi construită ca un sistem axiomatic decât în partea ei expresivă. Universalul din lucruri și principiile științei sunt cunoscute direct, sunt anterioare demonstrațiilor, adică științei. Nici logica matematică, una a expresiilor simbolice construite cu variabile bivalente, care a obținut rezultate științifice indiscutabile, nu este logica. Pentru că „aceste simboluri nu sunt semne fără nicio semnificație, definite numai în funcția lor reciprocă, funcție internă sistemului de semne, cum vor logicienii matematicieni, ci sunt simboluri semnificative, legate în adâncime și cu intelectul uman, și cu realitatea. A face o algebră a acestor semne – fie o algebră booleană, fie o algebră lukasiewicziană – nu este lucru eronat prin el însuși; dar un asemenea sistem matematic nu este logica” (Anton Dumitriu, *Teoria logicii*, București, Editura Academiei, 1973, p. 349).

clasic, în care subiectul și obiectul sunt complet separate (subiectul nu influențează, prin însuși actul de observare, procesul fizic). Plecând de la relațiile de incertitudine, Noica constată o criză a științei. Ea se ivește pentru că în mijlocul câmpului teoretic al științei apare un factor extrateoretic: observatorul. De aici el trage concluzia incapacității științei de a ieși din teoretic, definit prin absența umanului⁴. Față de știință, care este o cunoaștere de primă instanță, în filosofie este vorba de o cunoaștere de a doua instanță, o cunoaștere a spiritului care cunoaște – ieșirea din teoreticul științei. Este cunoașterea în cerc. Plecând însă de la principiul complementarității undă-corpusul, el constată o criză a individualului în sânul logicii clasice și moderne și chiar în cel al gândirii algoritmice. În logica clasică, după Aristotel, nu putem cunoaște decât generalul, iar în cea modernă individualul nici măcar nu este determinat. În cazul modelelor algoritmice, chiar dacă ele pleacă de la individual, se extind la o întreagă clasă de obiecte.

În cazul incertitudinii (unde se pune problema observabilității), nu pot fi cunoscute în același timp locul și cantitatea de mișcare (impulsul), deoarece procesul de determinare al unuia îl afectează pe celălalt). Noica dă peste o problemă de gnoseologie, a raportului dintre știință și filosofie, a circularității. Dar și peste una categorial-filosofică (cea a cauzalității). Unei particule în mișcare, cu viteză cunoscută, îi putem afla poziția doar ca probabilitate. Avem în cazul ei o dublă incertitudine: una asupra identității (nu putem deosebi, făcând două observații succesive, dacă este vorba de aceeași particulă sau de particule diferite) și alta asupra stării ei viitoare (nu o putem localiza cu precizie). Dar, cu această dublă îndoială, ne punem problema dacă rămâne valabilă legea cauzalității (acolo unde nu acționează statistica numerelor mari) și, implicit, cum se modifică categoria a doua, a cauzalității și dependenței, din tabelul kantian al relației. Se pare că cea mai puternică lege a științei de până acum stă să cadă. Și atunci, cum poate fi devenire (din tabloul noician) și în afara cauzalității? Noile teorii, cum este „bootstrapul topologic”, aduc „o nouă lumină asupra naturii spațiului-timp. Realitatea observabilă e generată de complexitate. Legile fundamentale nu operează în interiorul spațiului-timp continuu. Realitatea cuantică cere un spațiu multidimensional, diferit de spațiul-timp al realismului clasic, un spațiu mai larg, în care evenimentele fizice au loc concomitent în toate dimensiunile. Există cauzalitate, dar evenimentul e instantaneu, fără înainte și după, în sensul obișnuit al acestor termeni”⁵. Astfel, în tabloul noician, devenirea ar corespunde nonlocalizabilității.

Există un paralelism între istoria științelor și istoria logicii. Două mari revoluții s-au produs în știință: prima, în Antichitatea greacă, cu așa-numiții fiziologii; a doua, în secolul al XVII-lea, cu fizica galileo-newtoniană. A treia este pe cale să se petreacă. Așa a apărut, ca răspuns la știința din timpul său, ca un

⁴ Constantin Noica, *Trei introduceri la devenirea întru ființă*, București, Univers, 1984.

⁵ Solomon Marcus, *Provocarea științei*, București, Editura Politică, 1988, p. 95.

instrument al ei, logica lui Aristotel. Iar logica matematică venea să dea socoteală de noua viziune asupra unui univers al „cantitativului”, instalat pe ruinele celui „calitativ”, aristotelic și scolastic. O logică de tip dialectico-speculativ nu a izbutit până la capăt. Hegel însuși nu a reușit, după Alexandru Surdu, o expunere formală, coerentă. Mecanica cuantică (nerelativistă) de la începutul secolului al XX-lea a creat și ea o logică, cea a microfizicii, cu diferite formulări (Birkhoff, Neumann, logica trivalentă a lui Reichenbach). Dar ea ține tot de logica simbolică, însă una polivalentă. Poate mecanica cuantică relativistă și teoria implicării, ca teorii deschise (în sensul lui Heisenberg), ar putea să hotărască pentru o logică nouă. Universul calitativ aristotelic a fost înlocuit de unul cantitativ, în care individualul (corpul), despuat de calitățile (determinațiile) sale, a fost idealizat, geometrizat, până a ajuns să aibă o singură proprietate, întinderea carteziană, sau încă una și mai abstractă, masa din legile lui Newton. Chiar și la nivelul particulelor, nu mai avem de-a face cu obiecte cu identitate proprie (orice particulă constă din toate celelalte).

Se vede astfel că individualul a devenit din ce în ce mai nedeterminat, iar cu mecanica cuantică, doar probabil.

Ca răspuns la știința timpurilor noastre, logica lui Hermes vine să repună în drepturi individualul: „Numai individualul există, după Aristotel, dar nu cunoaștem decât generalul”⁶. Nemulțumit de nedreptatea care se face individualului, Noica încearcă să conceapă o nouă logică, una a concretului, care își propune să înlăture unele lacune ale doctrinelor logice consacrate. O logică a cazurilor de excepție care până la urmă fac regula. Cu cazurile-regulă se poate obține o știință peste tot în domeniul realului și al culturii: în istorie (cu evenimentele care se ridică la puterea ei), în economie (cu valoarea de schimb), în cercetarea științifică (cu experimentul privilegiat) și chiar în plan logic, unde „nu toate gândurile și înlănțuirile interesează, ci acelea care poartă asupra unei cuplări a individualului cu generalul”⁷.

Pentru a face dreptate individualului, logica lui Hermes va pleca de la holomer (unitatea individual-general), spre deosebire de logica tradițională, unde punctul de plecare este noțiunea (generalul), sau de cea simbolică, care începe tot cu un general (mulțimea). Opoziția față de logica veche se va păstra și pentru celelalte forme logice. Operația logică fundamentală nu va mai fi reunirea, ci disociația. Disociația va avea „ca rezultat, în locul judecății, *krinamenul* (ceva asemănător judecății în sens hegelian, ca împărțire originară (*Ur-teilung*)). Este vorba apoi și despre ceva care se opune silogismului tradițional, și anume «triumghiul logic», general-individual-determinații – o triadă tot de influență hegeliană, dar cu același specific ca și *krinamenul*, care mai mult separă decât reunește”⁸.

⁶ Constantin Noica, *Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., p. 26.

⁷ *Ibidem*, p. 143.

⁸ Alexandru Surdu, *Comentarii la rostirea filosofică*, Brașov, Editura Kron-Art, 2009, p. 169.

Întrebarea de la care am pornit în argumentarea noastră, formulată integral, era, de fapt: „Se poate închipui o altă logică decât a lor, care este în fond solidară cu cea aristotelică?”⁹. Logica lui Hermes are „pe de o parte [...] o structură analogă logicii tradiționale, pe de altă parte, fiind tocmai contrariul acesteia”. Formele sale logice sunt obiectuale, în manieră hegeliană. Generalul și chiar logica în genere nu se găsesc „*in mente*, ci *in re* (= panlogism). De la început avem de-a face cu un general obiectiv, care există în individual (*universale in re?*) [...]. Dar, în felul acesta, logica lui Hermes se dovedește a fi mai degrabă *ontologie*, cum este considerată și logica obiectivă a lui Hegel”¹⁰.

Sunt unele deficiențe în doctrinele logice, pe care Noica încearcă să le depășească: cea a individualului sărăcit sau chiar expulzat (în cazul totalităților din logica speculativă); lipsa de dinamism a conceptelor; precaritățile logice (din formațiile logice nesaturate sau provizoriu saturate).

Dacă generalul privit formal – spune Noica – este cunoscut (de la Aristotel și până azi s-a spus că nu cunoaștem cu adevărat decât prin general), individualul formal a dus la controverse aprige în Evul Mediu. *Individuum est ineffabile*, spuneau medievalii – la drept vorbind, el nici nu poate fi rostit, nu se poate spune despre el (*non dicitur de*). Problema individualului duce la un paradox: toate cuvintele, cu excepția numelor proprii, au sens general, dar numai individualul există, spune Aristotel. El nu se regăsește în exprimare. Dar nici cuvintele care au un sens general nu se regăsesc în existența reală. În cazul acesta, unitatea individual–general nu este posibilă. Holomerul, care în logica aristotelică ar corespunde, într-un fel, „accidentului universal”, duce la contradicție: *non inesse, non dicitur de* (antepredicamentul „substanță particulară” – adică un individual) și *non inesse, dicitur de* (antepredicamentul „substanță universală” – situație corespunzătoare unui general) nu pot ține împreună (nu este admisibil din perspectivă clasică)¹¹.

„Holomerul și-ar fi găsit poate și o justificare din perspectivă hegeliană”, dar autorul nu merge pe acest drum¹². Toată logica de până acum a lăsat individualul doar cu ontologicul lui (el este pur și simplu), i-a refuzat statutul logic. Dar „pentru a fi, ontologic, individualul trebuie să aibă un statut logic [...], o împachetare de generaluri. Individualul este locul lor de intersecție. Acest lucru îl vom găsi în istoria culturii (inclusiv a logicii), iar cu un individual formalizat, știința lui Hermes nu va rămâne o simplă hermeneutică (știință legată de individualul real), ci va deveni o logică: știința individualului formal”¹³. Îl vom găsi aproape unanim recunoscut în fizica nouă, unde obiectul în mișcare (individualul) este intersecția între două ordini: ordinea mișcării (un general),

⁹ Constantin Noica, *Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., p. 25.

¹⁰ Alexandru Surdu, *op. cit.*, p. 170.

¹¹ *Ibidem*, p. 172.

¹² *Ibidem*, p. 172.

¹³ Constantin Noica, *Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., p. 54.

care dă *posibilitatea* percepției (lumina care vine dinspre obiect și răspunsul la stimul a sistemului nervos), și ordinea *de* mișcare (tot un general), ce determină *conținutul* care este perceput (ordinea de mișcare a obiectului de unde vine stimulul). Un exemplu ar fi undele radio sau TV, cu semnalul util și modulația semnalului (unde o ordine și o măsură sunt înfășurate și transportate cu ajutorul sunetului sau a luminii). Individul formalizat nu va naște însă logica prin despachetarea generalurilor – spune Noica –, ci prin cuplarea lui cu un general în plus. Ca loc de intersecție a două generaluri, individualul poate fi determinat. Dar nu întotdeauna. Doar prin cuplarea cu un general care îl „așează” într-un alt regim de necesitate (precum accelerația, în fizica newtoniană, potențialitatea statistică și non-localizabilitatea, în mecanica cuantică, sau supraconductibilitatea și holonomia, în cercetările actuale) individualul „va naște o nouă logică”. Individul și generalul devin, precum unda și particula, complementare. Noica surprinde acest lucru când face analiza individualului: „de la început între individual și general există o intimitate, ele fiind fețele aceluiași real”¹⁴. Logica lui Hermes poate cuprinde lumea umanului, dar și pe cea a naturii vizibile, manifeste. Ea va spune însă ceva și despre o altă lume, cea care stă sub o altfel de ordine: una implicită, nemanifestă. Dar atunci, vom vedea, individualul iese din împachetarea lui. Generalul va căpăta un statut ontologic într-o realitate mai profundă, unde logicul și ontologicul se unesc.

Câmpul logic de la care pornește autorul pentru a-și justifica holomerul și situațiile logice care-l înființează, în sânul realității și al idealității deopotrivă, stau totdeauna sub o ordine. Lucrurile pot intra în formă, pot avea ordine.

Logica lui Hermes va căuta, și ea, peste tot ordinea. O nouă ordine, diferită de celelalte, la care trimite și luarea în considerare a teoriei cuantice.

Excurs despre ordine

Schimbările revoluționare din științe au avut de fiecare dată drept cauză sesizarea unei noi ordini în sânul realității. Dar pentru a comunica noua ordine, științele au trebuit să găsească noi moduri de a întrebuința vechiul limbaj sau chiar să-l înlocuiască (cum a fost cazul cu logica simbolică). În Antichitate, ordinea naturală era una calitativă. Cu ajutorul matematicii, orbitele circulare ale planetelor reprezentau idealul de perfecțiune (o ordine ierarhică începând de la centrul Pământului). Dar când fapte noi au venit să contrazică teoria, nu întotdeauna s-a trecut la schimbarea teoriei. S-a încercat adaptarea, ajustarea ei, cum a fost cazul cu epiciclurile. Această remarcabilă capacitate de adaptare (care sub acest model a durat mii de ani) în interiorul unei anumite ordini a dus în logică, în cunoaștere, la fixitatea conceptelor. Când s-a pus însă în discuție însăși noțiunea de ordine, cu Copernic, Kepler sau Galilei, ordinea ierarhică a căzut, diferența dintre ordinea pământeană și cerească reducându-se doar la mediul

¹⁴ *Ibidem*, pp. 61–62.

mișcării (vid sau vâscos). Noua ordine nu mai era una organică, ci una de mecanism. Universul va fi de acum analizabil în părți, în obiecte cu existență separată. A fost prima fragmentare, iar pentru descrierea acestei ordini a separabilității era nevoie de un alt limbaj, în care coordonatele carteziene au jucat un rol esențial. Coordonatele sunt însă convenționale. Nu mai sunt obiecte naturale, iar legile, pentru a nu fi și ele arbitrare, într-un sistem arbitrar, trebuie să treacă testul invarianței. Numai în cadrul unei ordini carteziene putea Newton să descopere legea atracției universale: căderea unui măr și mișcarea planetelor pe orbită au aceeași ordine a mișcării. Ea poate fi formulată și sub noțiunea generalizată a raportului, în sensul originar de *ratio*: pozițiile succesive ale mărului sunt și pozițiile succesive ale Pământului. Legea ca raport, legea rațională, este mai generală decât cauzalitatea (un caz limitat de rațiune) și poate lua forma generală: corelarea lucrurilor în concept (*in mente*) este aceeași în realitate (*in re*).

Însă conceptul de ordine, în afară de contextele de mai sus, este relevant în contexte mult mai largi: ordinea de creștere a ființării, ordinea de evoluție a speciilor, liniară sau neliniară (cum o sugerează Noica), ordinea unei societăți, ordinea din arte, cea din sistemul de comunicații etc. Aceste contexte vor cădea pe tărâmul logicii lui Hermes, unde conceptele de ordine expuse mai sus nu vor mai fi, evident, adecvate. Pornind de la ordinea liniară sau cvasiliniară a unei singure dimensiuni și crescând numărul de dimensiuni (direcție, poziție, unghi, unghi de rotație, spin etc.), adică urcând în ierarhia gradelor de ordine, până la mișcări denumite aleatorii, cum este, de exemplu, mișcarea browniană, ajungem la un tip de ordine care nu poate fi determinată printr-un număr finit de pași. Cu toate acestea, nu putem spune că mișcarea este dezordonată, „adică *neavând nicio ordine, oricare ar fi aceasta*”¹⁵. Trebuie făcută deci o schimbare și la nivelul limbajului. În locul cuvântului dezordine, trebuie pusă sintagma: „ordine cu un grad indefinit de înalt”, care se potrivește mai bine științelor spiritului.

Toată cunoașterea începe cu raportul. De câte ori găsim o rațiune pentru ceva, o formulăm printr-un raport în care aspectele corelate din acel ceva sunt la fel corelate în mintea noastră. Și logica de asemenea, ca ordine în genere, trebuie să înceapă cu o situație logică, cum ar fi analogia. Chiar și în miezul logicii, un raport ca cel dintre individual și general, care face posibil synaethismul individualului, explică, după Noica, un aspect al miracolului logic: „Ca și la matematică, unde bogăția și noutatea nu sunt aduse de număr [...], ci sunt aduse de raport, logica însăși, în versiunea logicii lui Hermes, este posteritatea unui raport, în speță a raportului dintre individual și general”¹⁶. Noica descrie cinci modalități ale acestui

¹⁵ David Bohm, *Plenitudinea lumii și ordinea ei*, București, Editura Humanitas, 1995, p. 180.

¹⁶ Constantin Noica, *Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., pp. 211–212.

raport: 1) raportul prepozițional, 2) cel funcțional, 3) de la multiplu la complex, 4) de la parte la întreg și 5) de la nedefinit la infinit.

1) Cu raportul prepozițional, legăturile exterioare date de conjuncții (nu înăuntrul, ci între propoziții oarbe) între individual și general lasă loc conectivității, unor legături intime, așa cum se întâlnesc ele în mulțimile secunde. Dar o logică nouă, construită pe un alt tip de ordine, trebuie să aibă, cum s-a văzut mai sus, și un nou limbaj. Acesta trebuie să fie unul dinamic, care să scoată formele logice din fixitatea, din inerția lor. Unul al prepozițiilor care creează raporturi de asociere (*cu*), de separare (*fără*), de apropiere (*de*), de desprindere (*din*), de direcționare (*către*, *spre*), de străbateră (*prin*), de ființare (*în*, al logicii extensionale) etc., între individual și generalul care-i ordonează determinațiile. Raportul fundamental va trebui să iasă însă din infinitul izotrop și omogen al spațialității. O poate face cu „întru”, care le cuprinde pe toate celelalte („admițându-se că toate prepozițiile exprimă raporturi spațiale, «întru» ar fi spațializatorul nespațializat”¹⁷). Și pentru că „întru” are în el mișcarea, procesualitatea, nu ar fi necesară o nouă formă gramaticală a limbii, astfel încât să i se dea un rol fundamental mai degrabă verbului, care descrie mișcări, acțiuni, decât substantivului? Ca imagine a unei lumi fragmentate, gândirea este la rândul ei fragmentată. Diviziunilor din gândire li s-a dat o asemenea importanță încât s-a crezut că există în realitate mai degrabă o structură de părți izolate, de sine stătătoare, decât trăsăturile convenționale ale analizei noastre asupra ei. S-a văzut că o astfel de gândire a dus până la urmă la confuzie, de vreme ce Einstein a observat că presuposițiile noastre asupra spațiului, timpului și naturii corpusculare a materiei erau confuze, ceea ce a avut ca rezultat idei complet diferite asupra lor. Se pune astfel întrebarea dacă există vreo trăsătură convențională a limbii care să reflecte această fragmentare a „ceea ce este”. Această trăsătură pare că este structura gramaticală: subiect (substantiv)–predicat (verb)–complement („obiect” desemnat), comună limbilor moderne. Dacă verbul este tranzitiv, acțiunea este localizată în subiect (prima entitate) și traversează spațiul spre obiect (cealaltă entitate). Entitățile sunt separate, „fixe și statice în natura lor”, și asta „se transmite” realității descrise. Chiar și în cazul unui verb intransitiv (de exemplu, „el merge”), subiectul rămâne tot o entitate separată, dar acțiunea este una reflexivă acum („se mișcă pe sine însuși”) sau desemnează o proprietate a subiectului. Această structură forțează gândirea să divizeze lucrurile. La limită, o astfel de imagine duce „la preponderența viziunii științifice despre lume, în care orice este privit ca fiind, până la urmă, constituit dintr-un set de particule fundamentale”¹⁸. Această structură a pătruns atât de puternic în gândirea noastră, încât se impune chiar și în cazuri nepotrivite, ca în propoziția „Plouă” (*es regnet, il pleut, it is raining*). Cine este subiectul (*es, il, it*) care face ca ploaia să

¹⁷ *Ibidem*, p. 213.

¹⁸ David Bohm, *op. cit.*, p. 73.

plouă? Noul limbaj, în care rolul principal îl are verbul, s-ar potrivi mai bine fenomenului: „Ceea ce se petrece este ploaia”¹⁹. Acest limbaj se potrivește mai bine viziunii holiste asupra lumii (a non-separabilității) din teoria relativității și mecanica cuantică, în care mișcarea este considerată ca noțiune primară, iar lucrurile „aparent” statice și izolate ca stări „relativ” invariante ale unei mișcări continue (precum vârtejurile ce se creează într-o apă curgătoare, pe care nu le vom putea niciodată separa de șuvoiul în care se vor întoarce). Desigur, nu este vorba aici de un limbaj cu totul nou, ci de modalități noi de funcționare a limbii, punând accent pe verbe și prepoziții. Un limbaj cu totul nou, unul al ordinii implicite (înfășurate), unde realitatea și conștiința sunt una, va conține probabil un singur cuvânt. Și acel cuvânt universal va fi poate o prepoziție plenitudinară: „întru”. În limbile vechi, cum sunt ebraica și greaca, verbul era considerat primordial, rădăcina aproape tuturor cuvintelor fiind o anumită formă verbală, celelalte forme gramaticale obținându-se prin modificarea formei verbale în diferite modalități: prefixe, sufixe, substantivizări etc.

2) Cu raportul funcțional, între individual și general se creează o funcție de structură (sau de sistem – într-o altă rată de variație a lor). Structura este o organizare (componentele unei structuri gândite ca „lucrând împreună” într-un mod coerent, armonios) de ordine și măsură²⁰. Asemănător conceptului de ordine definit mai sus, și cel de măsură are de-a lungul timpului accepțiuni diferite. Măsura este specificată prin raport sau proporție, dar, în termenii vechiului concept, această specificare avea o semnificație secundară în raport cu cea de margine sau limită, fiind dată în termeni de „rațiune calitativă” (ca în tragedia greacă). În accepțiune modernă, conceptul de limită devine secundar față de cel de raport numeric sau proporție cantitativă, dar și aici conceptul de limită rămâne prezent. Am putea spune că măsura dă în primul rând limitele calităților obiectului (individualului), cum spunem, de exemplu, „măsura apei” este între 0°C și 100°C²¹.

Structura este definită atât ierarhic (pe multiple niveluri), cât și extensiv (cu extensie limitată la fiecare nivel), cum este construcția unei case, de exemplu: „cărămizile sunt așezate într-o ordine și o măsură (deci între limite) pentru a face pereți; pereții, în mod asemănător, sunt ordonați și măsurați pentru a face camere, camerele pentru a face o casă, casele pentru a face străzi, străzile pentru a face orașe etc.”²². Astfel, cu exemplul lui Noica, individualul biologic variază în chip limitat înăuntrul câte unei specii (nivel), în timp ce structurile de

¹⁹ *Ibidem*, p. 74.

²⁰ Cf. A. Bailly, *Dictionnaire grec-français*, Paris, Hachette, 1928. De la grecescul *organizo* = a clădi, a lucra, a cărui rădăcină *erg* = a lucra (p. 1396) îl dă și pe *ergon* = lucrare, operă, lucru împlinit (pp. 798–799).

²¹ *Ibidem*, p. 182.

²² *Ibidem*, p. 183.

viață pot fi nelimitate (multiple niveluri), sau raționalitatea, care este neîngrădită în generalitatea ei, în timp ce indivizii raționali își închid variația lor de cunoaștere în limitația unor construcții științifice, filosofice sau ideologice. Trebuie specificat că, așa cum se vede și din exemplele lui Constantin Noica, natura structurilor este una dinamică: în natură, în ființele vii, în relațiile sociale, în logos-ul uman.

3) Noua logică sugerată de Noica ar putea fi întemeiată pe o altă teorie a mulțimilor, teoria mulțimilor secunde, care, „departe de-a rămâne la o proprietate inițială săracă a mulțimilor, le rezolvă pe acestea în *concept*”²³. Raportul de la pluralitate la complexitate, în care individualul nu proliferază, nu intră în „pluralitatea oarbă”, îl întâlnim la monade, care compun printr-o altă lege de compunere decât cea întâlnită în matematică, și anume „legea creșterii în complexitate”. Noutatea pe care o aduce monadologia mulțimilor secunde este că „termenul obținut prin compenetrația a două ori mai multe elemente este la fel de simplu ca ele, nedescompunându-se în primele două”, și în același timp mai complex²⁴. Aici nu există reversibilitate, cum este în calcule – spune Noica – și regăsim cu ireversibilitatea întreaga lege a firii: a vieții biologice, a spiritului și chiar a universului termodinamic supus necruțătoarei săgeți a timpului, despre care trebuie să dea seama o altă logică decât cea a timpului newtonian reversibil. Elementele nu mai compun structuri rigide, ele intră în raporturi mai intime, dinamice, pe care Noica le numește de compenetrație. Ca și la monade, combinarea elementelor simple (elemente purtătoare de întreg, mulțimi cu un singur element) nu duce la ceva compus, ci la o nouă simplitate. Ultima simplitate este cea a întregului însuși – mulțimea mulțimilor cu un singur element, adică o mulțime definită, care în plan logic este un concept. „Astfel, în mulțimea manifestărilor de viață ale unei varietăți biologice se pot petrece compenetrații de așa fel, încât varietatea să devină o specie. Chiar și la un nivel mai coborât, diferite câmpuri materiale par și ele a fi intrat în compenetrație, spre a da o substanță.”²⁵ Cu raportul acesta, unul de intimitate ce stinge opoziția Unului și Multiplului, se iese din „înghețul parmenidian”: „Noutatea de a fi un «unu multiplu» este de așa natură încât ar putea reprezenta porțița de ieșire din regatul matematicilor. Aici se opresc ele, la obiecte de gândire ce nu mai au în ele cantitate sigură, nici structură stabilă. În orice caz *nu* cu mijloace matematice obișnuite ne pare a fi pusă în lumină tensiunea din mulțimea cu un singur element și devenirea ei rațională. Mai degrabă cu mijloacele speculative ale unui Fichte [...]”²⁶. Și asta pentru că matematica (pe care Hegel nu reușea să o învețe) ține de intelect, nu de gândirea speculativă.

²³ Constantin Noica, *Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., p. 216.

²⁴ *Ibidem*, p. 160.

²⁵ *Ibidem*, p. 142.

²⁶ *Ibidem*, p. 149.

Putem însă afirma că, de prin anii '80, când a apărut teoria fractală, matematica a făcut ceva cu unu-multiplul acesta. Dezvoltarea fractală este o replicare după anumite reguli a unei forme-unități simple. Formele ce rezultă la fiecare iterație sunt asemenea formei inițiale, dar din ce în ce mai complexe. Este o creștere în complexitate pe care am întâlnit-o la monade și la mulțimile secunde. Fractalul este o situație logică, și anume una a negației: forma inițială este negată prin multiplicare, dar chipul propriu se păstrează, la altă scară, la elementele componente. Dar această negație nu este complementara, opusul, contradictoriul lui A, ci A barat, adică este și nu este A²⁷. Cu situația logică a negației, înțelegem cum unitatea și diversitatea pot coexista, cum unitatea se poate multiplica fără să iasă din forma unității, din starea de Unu. Cum ar spune Noica: se distribuie fără să se împartă. Este un Unu-Multiplu. „Cu asemenea unități, care au lăsat și ele în urma lor cantitatea și calitatea, contopindu-le, logica poartă în ea modelul formal pentru unitățile ce apar și hotărâsc de consistența oricăror științe, sau măcar pentru unitățile de niveluri atât de diferite din științele omului.”²⁸ Constantin Noica nu a apucat să cunoască această teorie, dar a intuit că asemenea unități cum sunt fractalii au invadat aproape toate științele: în mecanica cuantică – starea particulelor, în astronomie – atractorii stranii cu turbulență fractală, în biologie și psihologie – diagnozele unor boli dinamice la apariția unor ritmuri fractale desincronizate, în seismologie – valurile fractale ce străbat scoarța terestră. Și, de asemenea, în meteorologie și hidrologie, în economie sau în chimie. În chimie, de exemplu, teoria fractalilor explică de ce prezența unui electron în plus pe ultimul strat face ca două elemente chimice să fie diferite substanțial (o mică modificare la nivel microscopic se regăsește la nivelul macro al realității)²⁹. Chiar și în gândire se poate folosi teoria fractalilor pentru a explica fenomenul de extrapolare, adică de extindere de la o idee mai simplă la una mai complexă, de la un domeniu la altul sau chiar de la un nivel de realitate la altul. Ea poate explica procesele de rezonanță (în logică: cuplarea determinațiilor individualului cu cele ale generalului), cele din monadologie, din teoria mulțimilor secunde și chiar limbajul viului din sânul realității. Toate aceste aplicații, din știință, din gândire, chiar din viață (viața obișnuită a fiecăruia dintre noi este un fractal în spațiul Hilbert), adevăresc presupuziția făcută: că Noica avea dreptate ca, pornind de la holomer, să propună o nouă logică.

4) Cu raportul dintre parte și întreg, individualul iese din simpla subsumare la lume și se cuplează cu ea: mediul extern trece în mediul intern; „partea preia în sine întregul, sau se ridică la puterea întregului”³⁰.

²⁷ *Ibidem*, p. 16

²⁸ *Ibidem*, p. 216.

²⁹ Cf. Dick Oliver, *Fractali*, București, Editura Teora, 1996, pp. 81–82.

³⁰ Constantin Noica, *Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., p. 216.

La exemplele date pentru holomer – Socrate, baza sistemului de numerație, codul ființelor vii (ADN-ul), sămânța, mulțimea cu un singur element și chiar acel *sau* din câmpul logic al coordonării – pot fi adăugate fractalul și holograma. O asemenea cuplare a individualului cu generalul, pe care o găsim peste tot, în biologie, în istorie, în fizică sau matematică, poate avea și o funcție logică: „absorbirea întregului de către parte în așa fel încât partea să devină «informantă»”³¹. Partea este informantă, spune Noica, prin aceea că întregul se distribuie fără să se împartă.

Un organism, spune el, nu se distribuie fără să se împartă. Aici partea nu este informantă. Spre deosebire de mecanism sau organism, conceptul, viața, rațiunea sau unda, ființa în primul rând, se distribuie fără să se împartă. Distribuirea indiviză este însă cel mai bine oglindită de triunghiul lui Sierpinski, în care fiecare parte a sa este imaginea triunghiului întreg, sau de hologramă, unde fiecare parte, oricât de mică, conține imaginea întregului.

5) Raportul dintre nedefinit și infinit, reținut drept criteriu logic prin excelență, „vine să dea suport formal tuturor celorlalte, care mai degrabă descriu raportările posibile ale I-ului la G decât să le confere chip logic”³². Când nu vorbim de „infinitul grosolan al fără-de-marginilor”, al lipsei de măsură din sânul mulțimilor (a *gloatelor* – sintagmă folosită pe la începutul secolului XX pentru a sublinia lipsa deosebirilor dintre elementele mulțimii), ne referim de fapt la infinitate, care apare după o regulă, care stă sub o lege de formare. Individualul este, ca și în celelalte raporturi, nedefinit, dar odată cuplat cu generalul intră în ordine. Generalul îi dă legea de trecere din nedefinitul lui în infinitate. De data asta este vorba de un tip deosebit de ordine, care nu mai reprezintă o structură, măsura ieșind din accepția modernă de proporție cantitativă a modelului newtonian, având mai degrabă sensul mai vechi de rațiune calitativă în care „infinitatea poate perfect apărea într-o limitare a realului, dar într-una care nu limitează”³³. Această ordine va cuprinde atât obiecte nedeterminate sau lucruri sensibile, cât și totalități care presupun procese complexe cu largă desfășurare în timp (așa cum ne apare în radiația de fond întregul trecut al universului sau așa cum lumina poartă structuri oricât de depărtate în spațiu și timp). Cu acest nou cuplaj individual-general și cu această nouă ordine poate apărea o nouă logică. „Ori de câte ori nedefinitul individualului trece în infinitatea suscitată de general, apare o limitare care nu limitează și, cu ea, un informant. Aceasta e opera synalethismului ultim, care ne-a apărut ca dând de fapt sămânța formală pentru toate formațiile logice desfășurate.”³⁴ Apare astfel un principiu formator cu care se poate obține formalismul logicii lui Hermes. Forma trebuie regândită pentru ca ea să fie cu putință. Dar forma, ca și ordinea, poate apărea și în dezordinea lumii sau a gândului: în geometria deformărilor, ca una a formelor și structurilor mai adânci, în care, cum

³¹ *Ibidem*, p. 217.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*, p. 219.

³⁴ *Ibidem*.

spune Noica, forma nu e dată, ci se face; în lumea dimensiunilor fracționare a fractalilor, forme geometrice ce pot fi împărțite în unități-copie la scară redusă ale întregului³⁵; în teoria catastrofelor³⁶ sau în cea a haosului³⁷; în dezordinea economico-socială.

În filosofia greacă, spre deosebire de cea modernă, unde a căpătat conotația de formă exterioară, cuvântul *formă* însemna, în primul rând, o activitate de formare internă – cauză a creșterii și dezvoltării lucrurilor, dar și a diferențierii lor³⁸. Ca mișcare internă, ordonată și continuă, ea este mai degrabă o cauză formativă, a trecerii mediului extern în mediu intern, adică tocmai cuplajul individualului cu generalul. Pentru vechii greci, natura cauzei formale, numită mai sus cauză formativă, era aceeași atât pentru cosmosul întreg, cât și pentru gândire³⁹.

³⁵ Fractalul mai este definit și ca grad de umplere al unui spațiu, astfel că într-un perimetru finit avem un număr infinit de iterații, adică putem înscrie un număr infinit de unități; sau, cu fiecare iterație, perimetrul crește, căpătând o lungime infinită, aria rămânând constantă (dimensiunea este aici fracționară – un număr între dimensiunea 1 a drepte și dimensiunea 2 a planului. Cu dimensiunea ce poate lua valori în lumea numerelor reale s-a produs a doua revoluție, mai mare decât apariția geometriilor neeuclidiene, care păstrează totuși dimensiunile convenționale). În general, fractalul este o ramificație infinită care se conformează unei anumite reguli. Elementul inițial – sămânța – este, în unele forme geometrice precum triunghiul lui Sierpinski, la fiecare iterație, o formă închisă, perfectă, care poate fi totuși continuată. Sămânța conține prin chiar forma sa legea conform căreia se poate face iterația. Este o închidere care se deschide.

³⁶ Teoria oferă o metodă de studiu a discontinuităților, a salturilor calitative (catastrofa apare când o variație continuă a cauzelor produce o variație discontinuă a efectelor). Ea permite intrarea în zona rigorii științifice a unor discipline neformalizate prin metode matematice tradiționale: etologia, sociologia, psihologia, științele omului în general.

³⁷ Teoria s-a dezvoltat pornind de la un studiu meteorologic al lui Lorenz în care rotunjirea unor valori (neglijarea unor zecimale începând cu ordinul 4 sau 5) a generat scenarii ale vremii radical diferite față de cazul în care valorile nu au fost rotunjite. Mici variații ale unor parametri ai unui sistem complex pot duce la rezultate complet diferite (efectul fluturelui), dar rezultatele finale nu sunt aleatorii – sunt favorizate anumite modele, numite atractori (pentru starea finală de echilibru) sau atractori stranii (starea dinamică – echilibru la un moment dat). Sistemul este în sine unul de ordine, unul determinist, dar este atât de complex încât este imposibil să fie surprins în toate variabilele sale.

³⁸ Se poate ușor exemplifica acest lucru pornind de la noțiunea aristotelică de cauzalitate. În cazul plantelor, de exemplu, „cauza formală” o reprezintă creșterea celulară, circuitul sevei, ramificarea, înfrunzirea etc.

³⁹ Orice cauză formativă trebuie să aibă o finalitate cel puțin implicită. Când ne referim la mișcarea internă prin care sămânța naște o plantă, noi avem simultan în vedere planta. Teoria relativității și mecanica cuantică, în care particula trebuie înțeleasă nu ca ceva independent, izolat, ci ca produs creat și anihilat de întreaga mișcare de curgere, implică un mod de înțelegere a realității care, din punctul de vedere al cauzelor formative și finale, este același cu al vechilor greci. Deși cele două teorii sugerează nevoia unei viziuni „ce dă prioritate activității formative în totalitatea indivizibilă a mișcării de curgere”, în fizică, dar și în alte științe precum biologia și psihologia, „noțiunile de cauză formativă și finală nu sunt văzute ca având semnificație primordială. Mai curând, prin lege încă se mai înțelege, în general, un sistem autodeterminat de cauze eficiente, operând asupra unei mulțimi de constituenți materiali fundamentali ai universului (de ex. particulele elementare supuse forțelor de interacțiune dintre ele). [...] [Constituenții – *n.n.*] tind să fie concepuți ca elemente mecanice a căror natură este imuabilă și care există în mod separat” (David Bohm, *op. cit.*, p. 54).

Excurs despre gândirea ca proces

Intelectul nostru funcționează după anumite scheme de identitate. Obiectul gândit este înțeles printr-o serie de imagini statice. Se pot vedea astfel de scheme de identitate în ecuațiile cu care descriem universul sau în copula din judecățile logicii. În experiență avem doar mișcare nefragmentată, neîntreruptă, în contradicție cu seria de imagini statice, cu principiul identității⁴⁰. Dar atunci, care este legătura gândirii cu realitatea? O observație mai atentă ne arată că însăși gândirea este un proces real de mișcare⁴¹. „Adică se poate sesiza un sens de curgere în «curentul de conștiință» asemănător cu sensul de curgere în mișcarea materiei în general.”⁴² Acest flux al gândirii, asemeni mișcării de curgere din realitate (anterior lucrurilor ce se formează și se dizolvă în ea), este, și el, anterior formelor și ideilor definibile (care se formează și se dizolvă precum vârtejurile în râul curgător). Dar într-un curent de curgere, anumite modele pot fi abstrase din el, precum vârtejurile. Unele gânduri persistă mai mult sau mai puțin, sunt mai mult sau mai puțin stabile, în timp ce altele se pierd, dispar treptat⁴³.

Aceste forme de gândire abstrase din această curgere „urmează unele din altele relativ mecanic, prin asociația determinată de obișnuință și condiționare. Astfel de schimbări asociative sunt externe structurii intrinseci a gândurilor în chestiune, astfel că aceste schimbări acționează ca o serie de cauze eficiente”⁴⁴. Totuși, rațiunea unui lucru, esența lui, nu este o astfel de activitate mecanică, părțile fiind înțelese ca legate într-un tot. Actul de a raționa, în acest caz, nu mai este repetiția asociativă a „rațiunilor” deja cunoscute, ci un fel de iluminare care permite înțelegerea relațiilor dintre toate părțile, ca aspecte ale unei totalități,

⁴⁰ „De altfel, principiul logic al identității nu mai trebuie repudiat: și-a dezvăluit de la sine naivitatea, din clipa când s-a pus în lumină fenomenul izotopiei. Faptul că orice substanță reală are izotopi și că astfel niciun A nu e A simplu a spulberat speculația clasică asupra identității. – Ciudățenia este că $A = A$ are totuși sens pentru ceva: pentru haos. Logica ar reflecta, în ciuda pretenției ei de a nu reflecta nimic și de a fi strict formală, tocmai haosul. Aici în haos, dacă el este unul de diferențiere totală, un A rămâne întotdeauna A.” Fragmentarea implicată de punctul de vedere atomist al fizicii clasice conduce la tratarea lucrurilor ca inerent divizate și distincte. „Ființa este vecină cu neființa, atunci când toate sunt distincte” (Constantin Noica, *Devenirea întru ființă*, București, Editura științifică și enciclopedică, 1981, p. 212).

⁴¹ După David Bohm, esența noțiunii de proces poate fi dată de enunțul: „«Nu numai că orice se schimbă, dar totul *este* o continuă mișcare de curgere (*flux*)». Adică *ceea ce este* este procesul de devenire în el însuși, în timp ce toate obiectele, evenimentele, entitățile, condițiile, structurile etc. sunt forme care pot fi abstrase din acest proces. Cea mai bună imagine a procesului este poate cea a curentului în curgere, a cărui substanță nu este niciodată aceeași. În acest curent se pot vedea structuri mereu schimbătoare de vârtejuri, undulații, valuri, stropi etc., care, evident, nu au existență independentă ca atare. Mai curând, ele sunt abstrase din mișcarea de curgere, apărând și dispărând în procesul global al curgerii. O astfel de subzistență tranzitorie, ca cea pe care aceste forme abstrase pot să o posede, implică mai degrabă numai o independență sau autonomie relativă a comportamentului lor decât o existență absolut independentă ca substanțe ultime” (David Bohm, *op. cit.*, pp. 97–98).

⁴² David Bohm, *op. cit.*, pp. 27–28.

⁴³ Cf. David Bohm, *op. cit.*, p. 50.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 52.

precum intuiția lui Newton în cazul legii atracției universale sau a lui Einstein în cazul spațiului și timpului. Aceste acte ale gândirii nu pot fi analizate. Sunt mai degrabă aspecte ale activității formative, ale gândirii ca proces. Produsul acestei activități, gândirea formulată⁴⁵, este atunci o structură de concepte legate printr-o serie de cauze eficiente care operează în gândirea asociativă obișnuită. Și cum activitatea formativă este primordială atât pentru natură, cât și pentru minte, produsele ei sunt, de asemenea, pentru natură, legate prin cauze eficiente⁴⁶.

Principiul formator al individual-generalului, ce ar putea da o logică a lui Hermes, face astfel din aceasta o ontologie. Cu principiul formator înțeles în sensul de mai sus, ontologia și logica sunt una⁴⁷, la un nivel mai adânc al realității, unul al ordinii implicite (înfășurate)⁴⁸. După Constantin Noica însă, nu sunt una, dar sunt

⁴⁵ Cum putem gândi, astfel, asupra unei realități curgătoare? „Este însă una din infirmitățile cele mai grave ale logicii de totdeauna de a nu putea invoca decât contradicția ce anulează, cu acel modern «p și cu minus-p dau zero», care în fapt anulează și anihilează logica însăși, făcând-o să nu poată însoți niciun proces de realitate, ci doar pe cele stinse («exprimate») ale gândirii” (Constantin Noica, *Devenirea întru ființă*, ed. cit., 1981, p. 211).

⁴⁶ *Ibidem*, p. 53.

⁴⁷ Toate caracteristicile mediului, prin formalismele noastre, sunt extensii ale procesului de gândire. Tehnica însăși este creația algebrei, a unor forme goale, care pleacă de la ceva care nici măcar nu poate fi demonstrat și ajunge la o lume artificială din care nu mai putem ieși. Conținutul memoriei (mediul intern) trece în mediul extern. Dar și mediul extern trece în mediul intern. Gândirea și non-gândirea intră într-un ciclu, despre care nu putem spune că începe sau sfârșește. În anumite condiții, în ordinea explicită, mintea se poate mișca ordonat, făcând distincție între gândire și non-gândire (realitate în sens clasic).

⁴⁸ Asupra conceptului de ordine, știința clasică împarte lucrurile în două categorii: cele care au ordine în relațiile părților și cele cu aranjament aleatoriu (dezordonate). Dar în experiență întâlnim diferite grade de ordine. Cercetând conceptul de ordine, lui David Bohm i-a venit ideea că lucrurile pe care le percepem ca fiind dezordonate au totuși o ordine la un nivel indefinit de înalt. Este cunoscută experiența cu dispozitivul format dintr-un cilindru transparent care conține un alt cilindru rotativ și spațiul dintre ei umplut cu glicerină, în care plutește suspendată o picătură de cerneală. Atunci când se rotește cilindrul interior, picătura se împrăștie și dispare în masa glicerinei. Dacă însă cilindrul este rotit în sens opus, urma vagă de cerneală se adună și formează din nou picătura. Pentru el a fost limpede că, atunci când picătura de cerneală era împrăștiată, ea avea încă o ordine ascunsă care devenea manifestă la reformarea picăturii. Ceea ce se vede prin peretele de sticlă ne sugerează că cerneala este în dezordine când se împrăștie în glicerină. De fapt, ea are o ordine ascunsă, pe care Bohm o numește implicită sau înfășurată. Ordinea pe care o vedem este ordinea desfășurată pe care noi o gândim și o descriem în manieră carteziană, în care spațiul este format din puncte separate, dar contigue. Dacă introducem două picături pe care le înfășurăm, pe una o dată, iar pe cealaltă de două ori, ele nu mai pot fi distinse. Când rotim în sens invers cilindrul, apare o picătură, iar după încă o rotire apare și cealaltă (dacă rotirea se face suficient de repede precum proiecția unui film, ochiul percepe o singură particulă într-o mișcare continuă – o descriere diferită de cea carteziană, în care particula străbate succesiv diferite poziții). „Întâlnirea particulelor este numai o abstracție manifestă pentru vederea noastră. Realitatea este ordinea înfășurată, care-i totdeauna globală și esențial independentă de timp. [...] Deosebirea dintre o picătură de cerneală care s-a rotit de n ori și alta care s-a rotit de $2n$ ori este insignifiantă în concepția carteziană, dar în ordinea implicată ea este fundamentală, deoarece aici sunt conectate acele lucruri care au aproximativ același grad de implicare, oricât de departe ar putea fi dispersate în spațiu și timp” (Solomon Marcus, *op. cit.*, pp. 99–100).

solidare, pentru că principiul formator, individual-generalul, atrage inevitabil determinațiile care primează în ontologic (poate mai degrabă raportul individual–determinații), iar în logic, raportul individual–general. Ontologicul este văzut aici doar la nivelul realității manifeste, a spațiu-timpului newtonian. Există o solidaritate, dar una între ceea ce este și ceea ce nu este manifest, între ordinea implicită și ordinea explicită. Poate că logica lui Hermes ar spune mai mult dacă ar părăsi viziunea carteziană, tendințele atomiste⁴⁹. Fragmentarea este prezentă numai în realitatea manifestă în care spațiul și timpul devin o ordine convenabilă activităților noastre. Ele nu constituie însă ordinea fundamentală în realitatea nemanifestă. Acest nivel mai adânc al realității este acea permanentă mișcare de curgere continuă și nedefinibilă, o plenitudine nefărâmițată, nivel care este numai *implicit* înțeles ca fiind acea realitate singulară care se arată (manifestă) în toate lucrurile. Este un alt fel de a spune *Ființa*. Noi nu putem percepe întreaga ordine implicită, ci doar un aspect al ei, manifest (*ființarea*).

În plenitudinea indivizibilă, în acest flux universal, „minte și materia nu sunt substanțe separate”⁵⁰. Mai degrabă sunt aspecte diferite ale unei singure mișcări, întregi și nefărâmițate. În acest fel, suntem capabili să privim toate aspectele existenței ca neseperate unele față de altele, și astfel putem pune capăt fragmentării implicate de atitudinea uzuală proprie punctului de vedere atomist, care ne conduce la a diviza orice prin orice într-un mod tranșant. Cu toate acestea, putem înțelege acel aspect al atomismului care mai furnizează totuși o formă validă și corectă de înțelegere; deci, în ciuda plenitudinii indivizibile a mișcării de curgere, diversele modele ce pot fi abstrase din ea au o relativă autonomie și stabilitate⁵¹, care sunt într-adevăr făcute posibile de către legea universală a mișcării de curgere⁵². Aceste modele sunt diferențiate prin grade diferite de înfășurare sau desfășurare. În

⁴⁹ Atât teoria cuantică (cu deosebita ei putere de predicție), cât și teoria relativității (cu deosebita ei putere de intuiție a realității) sunt teorii ale non-separabilității (ale proceselor deci, și nu ale fragmentării, ale părților separate, ale corpurilor izolate din fizica clasică). Una este o teorie a câmpurilor fizice, cealaltă a câmpurilor de probabilități. Cu non-separabilitatea cuantică, partea nu mai poate fi separată de întreg. Atunci noua logică trebuie să vizeze și să se constituie în jurul *părții-întreg*, în care primordial trebuie să fie întregul, dar acesta nu mai este unul de însumare a părților; nu se mai poate obține prin integrarea părților, el fiind logic și ontologic anterior lor.

⁵⁰ Această idee o întâlnim încă la Plotin (care-l citează pe Platon), unde Unul transcendent, deși fără nicio legătură cu planul ontologic, este totuși originea tuturor „celor ce vin după el”, de la *nous* până la materie. O întâlnim și la Noica, cu ființa de-a doua instanță: „Dar ultimul tip de devenire întru ființă, pe care l-am numit devenință, nici nu mai este al omului ca atare, ci al elementului rațiunii cu restul elementelor cu tot: e raționalitatea cu toate elementele ei de ordin spiritual, laolaltă cu devenirea elementului viață, a elementului natură, energie, materie. [...] Devenința este [...] ființa care se distribuie fără să se împartă. Este, ca atare, elementul unic, iar nu unul printre altele. Când am vorbit despre ființa secundă, cea a elementelor, trebuia să spunem: devenința cu răspândirile ei [am spune: desfășurările ei – n.n.]” (Constantin Noica, *Devenirea întru ființă*, ed. cit., 1981, pp. 384–385).

⁵¹ Fără ele, logica nu ar fi posibilă.

⁵² David Bohm, *op. cit.*, p. 50.

ordinea implicită sunt conectate acele lucruri care au același grad de implicare, oricât de depărtate ar fi în spațiu și timp⁵³. „Aceste conexiuni nu sunt locale, ci globale, deoarece înfășurarea este totdeauna a întregului.”⁵⁴ Orice organizare a lumii după coordonate spațio-temporale este un tip de ordine explicită. Conceptul de ordine implicită face să dispară ruptura dintre gândirea logică și experiența concretă.

Cu aceste noi concepte de formă și ordine⁵⁵ și sub principiul formator al individual-generalului se poate naște o logică nouă. Și cum nu se poate face o logică nouă cu formele logice vechi, ele vor intra în conflict. Formele vechi erau date, fixe, logica fiind a gândirii „formulate”. Erau rezultatele procesului de gândire. Formele noi sunt ale procesului, se dau. Consistența logică dată de formele acestea trebuie căutată – spune Noica – la un nivel mai adânc decât cel al inferențelor valide⁵⁶ sau al deducerilor necesare (silogisme), la cel al întemeierii lor. Adevărarea întemeiată dă „prima noutate efectivă, cu sorți de a deveni formală, în sânul unei logici a lui Hermes: synalethismul”⁵⁷. Cu el însă se obține doar o schemă formală, nu un formalism care înseamnă construcție și operație. Limbajul natural folosit de științele omului, pentru a putea fi studiat logic, trebuie simbolizat și formalizat, construit din operații ale formelor logice. Dacă logica simbolică a fost construită pe teoria mulțimilor (în care individualul nu era decât un element statistic), logica nouă (în care se face dreptate individualului) trebuie să fie întemeiată pe o nouă teorie a mulțimilor: teoria mulțimilor secunde. Aceasta ar putea fi formalizată, după Noica, în stilul formalismelor curente, care cuprind: 1) un sistem de axiome (care, în cazul mulțimilor secunde, ar fi mulțimea mulțimilor cu un singur element); 2) reguli de formare (identitatea unilaterală și compenetrația); 3) teoreme (de exemplu, teorema conceptului mulțimii secunde). Această teoremă spune că prin compunerea mulțimilor cu un singur element se ajunge, din unitate în unitate, la concept. Și în mulțimile obișnuite asemănarea de structură dintre mulțimile parțial ordonate și concepte permite, pe cale deductivă, determinarea conceptelor, care în logica tradițională sunt stabilite intuitiv. Dar este vorba de concepte considerate extensional,

⁵³ Astfel se poate naște intuiția, care „vede” dintr-o dată lucrurile din niveluri diferite de realitate ca fiind un tot, pentru că au același grad de înfășurare. Acest tot se desfășoară în ordinea explicită (manifestă) și se înfășoară în ordinea implicită (nemanifestă). Într-o ordine implicită în raport cu spațiul și timpul, în orice zonă a spațiului se găsește informația despre întregul spațiu (precum modelul holografic al conștiinței, în care informația utilizată de conștiință nu este păstrată în anumite zone, ci pe întreaga zonă cerebrală) și orice moment de timp conține informație despre întregul timp. Momentul este atemporal, „conexiunea între momente nerealizându-se în timp, ci în ordinea implicată” (cf. Solomon Marcus, *op. cit.*, p. 106).

⁵⁴ Solomon Marcus, *op. cit.*, p. 101.

⁵⁵ Logica mai este definită și ca știința tipurilor de ordine.

⁵⁶ Noica folosește „inferențe valide” care sunt proprii științelor omului, unde, spre deosebire de științele naturii (în care legile și teoriile sunt exprimate prin enunțuri adevărate ori false), întâlnim problematicul.

⁵⁷ Constantin Noica, *Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., p. 226.

care sunt genuri alcătuite din specii, adică mulțimi de mulțimi. Mulțimile obișnuite nu țin seama de caracterul de intensiune al conceptului. Or, tocmai impunerea ca *un înțeles* a conceptului primează în mulțimile secunde.

Când mulțimile sunt tot de mulțimi, nu de elemente, formalismul va fi altul. Dar și operațiile vor fi altele. Apartenența, incluziunea, implicația etc. fundează logicile deductive bazate numai pe mulțimi parțial ordonate, care trebuie să îndeplinească simultan condițiile de reflexivitate, antisimetrie și tranzitivitate. În științele spiritului, ansamblul acesta nu mai este îndeplinit integral. Un exemplu des citat din rândul relațiilor sociale – dacă Ion este prieten cu Gheorghe și Gheorghe este prieten cu Vasile, nu rezultă cu necesitate că Ion va fi prieten cu Vasile – arată că de obicei condiția de tranzitivitate este încălcată.

Cu teoria mulțimilor secunde ca temei, simpla schemă formală a synaethismului poate trece în formalism: unul dialectic, care rămâne în limitele ontologiei, și unul logic (al desfășurării prin inferențe valide), care prin holomer „formalizează realul și posibilul laolaltă, pe când dialecticul [...] exprimă formal doar desfășurarea *realului*”⁵⁸. Ca logică tematică, logica lui Hermes face din dialectică un caz particular al ei. Dar ea face și din logica lui Ares un caz particular al ei: individualul slăbit, caz particular al holomerului; judecata, caz particular al krinamenului, care nu se restrânge numai la gândire, ci se extinde și la lucruri; silogismul cu explicația causală ce nu poate acoperi întreg domeniul logicii, caz particular al synaethismului. Din cele expuse mai sus rezultă o contradicție unilaterală: logica lui Ares contrazice logica lui Hermes, dar aceasta nu o contrazice pe ea, așa cum mecanica newtoniană o contrazice pe cea relativistă, nu și aceasta pe cea dintâi.

Cu cele cinci rapoarte ale individual-generalului am regăsit întreaga logică, atât pe cea veche, cât și pe cea propusă. Pe primele două le întâlnim și în logica clasică, și în cea simbolică: structura clasificatoare fundamentează silogistica și logica claselor; structura sistemică întemeiază logica propozițională. Celelalte trei, cu specificația că raportul parte-întreg nu mai este înțeles ca gen-specie sau element-mulțime, dau socoteală numai de logica lui Hermes. Dar regăsim cele cinci raporturi și în sânul realității: primele două în fizica clasică, al treilea în teoria relativității, cu pluralitatea forțelor și complexitatea câmpurilor, cel de-al patrulea în mecanica cuantică, cu relația particulă-undă, și ultimul în teoria implicării, în care întregul plenitudinii se distribuie fără să se împartă. Relativitatea și teoria cuantică implică o viziune a lumii ca întreg indivizibil, în care toate lucrurile (de la particule la corpurile cerești), împreună cu observatorul și instrumentele cu care experimentează, fuzionează într-o singură totalitate⁵⁹. Această plenitudine indivizibilă este anterioară lucrurilor care se nasc din și se dizolvă în ea.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 228.

⁵⁹ Viziunea atomistă, fragmentară a lucrurilor nu este, după Bohm, decât o simplificare și o abstracție, valabilă doar într-un context limitat.

„Ceea ce apare doar implicit în toate logicile, anume faptul că ele au un suport ontologic, trebuie recunoscut deschis în logica lui Hermes. Informatorul logic, I-G-ul, reflectă, spectralizează, transpune pe plan formal actul ontologic.”⁶⁰

Dar care este, din perspectiva ontologiei, suportul ontic al logicii lui Hermes? Pentru logica tradițională, el este lucrul sensibil compus din materie și formă (forma structurală și esența), iar pentru cea simbolică, lucrul nedeterminat, o simplă variabilă. Pentru logica speculativă, care operează cu totalități ce au totuși o semnificație ontică, suportul îl constituie procesele complexe, „cu largă desfășurare în timp, a genurilor însele. Căci nu numai lucrurile și ființele individuale își au «metamorfoza» lor, ci și genurile acestora. Dacă batracianul individual se transformă din ou în mormoloc și apoi în broască, și aceasta sub ochii noștri, genul «batracian» a suferit și el transformări din *altceva*, care *nu era* batracian, și se va transforma tot într-un *altceva*, care *nu va mai fi* batracian, chiar dacă acest fenomen nu-l afectează direct pe niciunul dintre batracienii individuali și nu se petrece sub ochii noștri”⁶¹. Aceste procese, chiar dacă nu au legătură cu vreo experiență posibilă, se petrec în spațiu și timp. Suportul ontic al noii logici, una atât a științelor naturii, cât și a științelor spiritului, l-ar putea constitui *realitatea înfășurată* nemanifestă care se *desfășoară*⁶² în ordinea manifestă a spațiu-timpului. Această totalitate nedeterminată, de care lucrurile din natură par să nu aibă habar, le garantează stabilitatea și ordinea. *Realitatea înfășurată*, care se distribuie fără să se împartă și în care gândirea și non-gândirea (tot restul) sunt una, este, așa cum s-a văzut mai sus, un alt nume dat *Ființei*.

⁶⁰ Constantin Noica, *Scrisori despre logica lui Hermes*, ed. cit., p. 217.

⁶¹ Alexandru Surdu, *Cercetări logico-filosofice*, București, Editura Tehnică, 2008, p. 489.

⁶² „S-ar putea crede, o clipă, că procesul devenirii în element este *actualizarea* a ceea ce a rămas încă implicit și înfășurat în el; că elementul este o înfășurare ce se desfășoară, ceva în consonanță cu prima ivire a ființei în lucruri, închiderea ce se deschide. Dar actualizarea și desfășurarea, în acest sens de explicitare de sine în real, nu reprezintă cu adevărat devenirea elementului ca întreg, ci doar facerea lui sau simpla lui aplicare în real. Devenița vrea să spună mai mult; ea privește elementul în el însuși, la nivelul ființei secunde, la care realul este una cu posibilul” (Constantin Noica, *Devenirea într-o ființă*, ed. cit., p. 383).